

Nazgöl Enteriyeva

Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi, Ankara/Türkiye
Research Assist., Ankara Hacı Bayram Veli University/Faculty of Arts and Sciences, Ankara/Türkiye

eposta: nazgul.enteriyeva@hbv.edu.tr

<https://orcid.org/0009-0008-1390-7759> - RorID: <https://ror.org/05mskc574>

Atıf/Citation: Enteriyeva, N. 2024. Kırgız Bozkır Kültüründe Üflemeli Çalgılar. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/41, 180-196. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1489308>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	24.05.2024
Kabul Tarihi / Accepted:	19.09.2024
Yayın Tarihi / Published:	15.12.2024

BOZKIR MÜZİK KÜLTÜRÜ ÖRNEĞİNDE KIRGIZ ÜFLEMELİ ÇALGILARI

Öz

Türk topluluklarında sözlü ve entrümantal sanat eşzamanlı olarak iç içe gelişmiştir. Bireysel ve toplu icralar çalgıların doğuşunu mu hazırlamıştır, yoksa tam tersi bir gelişme mi meydana gelmiştir, çözülmesi güç bir muammadır. Türk tarihinin zenginliğine paralel olarak gelişen ve değişen çalgıların her birinin kendine has özellikleri vardır. Kırgız geleneksel çalgıları da asırları ihtiva eden gelişim ve değişim sürecinden geçmiştir. Kırgızlar tarih seyrinde temas ettiği halklar ile geleneksel müzik konusunda da karşılıklı etkileşim içinde bulunmuş, yarımlara bırakacağı müzik mirasını zenginleştirmiştir. Organolojide dünyada mevcut olan müzik aletlerinin her birinin çeşitleri, kullanıldıkları yerleri ve maksatları, tonal yapı ve ölçüleri üzerinde dikkate değer araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmada çalgıların işlevinden ziyade onomastik özellikleri morfolojik, fonetik ve etimolojik verileri ile birlikte ele alınmıştır. Kırgız müzik aletleri geniş konu yelpazesine sahip olmasından ötürü çalışma Kırgız Türkleri tarafından kullanılan üflemeli müzik aletleri ve göçebe dönemi ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırma çerçevesinde isimler fonetik ve semantik dil verileri açısından kendine en yakın olan Türk lehçeleri ile mukayeseli olarak ele alınmış ve tarihî Türk lehçelerinde tanıklandığı örneklerine de yer verilmiştir. Böylece Kırgız üflemeli müzik aletleri tarihî-karşılaştırmalı bir biçimde, art ve eşzamanlı sistemde ele alınmıştır. Bunun yanı sıra çalışmanın daha anlaşılır ve net olması bakımından sınıflandırma yöntemine de başvurulmuştur. Konu bu açıdan ele alındığında ilgili alanda yapılmış çalışmaların ve kaynakların yetersizliği tespit edilmiştir. İlgili makale bu eksikliği gidermek için katkıda bulunmuş olacaktır. Çalışma bir kısmının unutulmaya yüz tutmuş olan üflemeli Kırgız müzik aletlerini tanıtmak ve modern dünyadaki benzer özellikler içeren müzik aletlerinin çıkış noktasını sorgulamak açısından da önem taşımaktadır.

KYRGYZ WIND INSTRUMENTS AS AN EXAMPLE OF STEPPE MUSIC CULTURE

Abstract

Verbal and instrumental art developed simultaneously among the Turkic peoples. Whether individual and collective performances paved the way for the birth of instruments, or whether the opposite development occurred, is a mystery that is difficult to solve. Each of the instruments that have developed and changed in parallel with the rich Turkish history has its own characteristics. Kyrgyz traditional instruments have also gone through a development and change process spanning centuries. The Kyrgyz have also interacted with the peoples they have come into contact with in the course of history in terms of traditional music, enriching the musical heritage they will leave to the future. In organology, remarkable studies conducted on the types of musical instruments existing in the world, their place of use and purpose, tonal structure and dimensions. In this study, onomastic features of the instruments, rather than their functions, have been discussed together with their morphological, phonetic and etymological data. Since the Kyrgyz musical instruments have a wide range of subjects, the study was limited to the wind musical instruments used by the Kyrgyz Turks and the nomadic period. Within these limitations, the names were compared with the closest to them in phonetic and semantic language data of Turkish dialects, and examples in historical Turkish dialects were also included. Thus, the Kyrgyz wind musical instruments were considered in the historical-comparative method, in the synchronous and diachronic system. In addition, the classification method was used to make the study more understandable and clear. When the subject addressed from this perspective, the inadequacy of studies and sources in the relevant field was determined. The relevant article will contribute to eliminating this deficiency. The study is also important in terms of introducing some of the wind musical instruments of the Kyrgyz that have been forgotten and questioning the origin of musical instruments with similar features in the modern world.

Keywords: Folklor, musical instruments, ethnographi, culture, Turkish languages

Giriş

“Kulağa hoş gelen tınıyı ileten alet” şeklinde açıklanabilecek enstrümanın sınıflandırılma tarihi çok eski geçmişe dayanmaktadır. Bu konudaki ilk sınıflandırma denemeleri MÖ. Çin, Mısır ve Hindistan kaynaklarında görülmüştür. İlk ciddi bilimsel çalışmalar ise XVI-XVII. yüzyıllarda görülmüştür. Enstrümanların çalınış şekline göre sınıflandıran geleneksel sınıflandırma yönteminin yanında çalgıları akustik, morfolojik ve konstrüktif özelliklerine göre de sınıflandıran bilimsel sınıflandırma yöntemini görüyoruz.¹

¹ Grek-Roma müzik kültüründe ortaya atılan bir sınıflandırma biçimidir (Levin, 1973: 142).

Enstrümanların sınıflandırılması konusunda en kapsamlı ve en ayrıntılı çalışma olarak ise Hornbostel&Sachs sistemi bilinmektedir (Hornbostel ve Saks 1914: 254). Bu çalışmada Kırgız müzik aletleri etnomüzişyen Erich Moritz von Hornbostel ve Curt Sachs tarafından 1914 yılında ileri sürülen enstrüman sınıflandırılması çerçevesinde dört grupta gösterilmiştir:

Kırgız millî çalgılarının tarihî gelişimi konusunda yazılmış kapsamlı ve derli toplu kaynakların yetersizliği nedeniyle çok uzak geçmişlere gidilememektedir. Örneğin, Kırgız Sovyet Ansiklopedisi'nin (Кыргыз совет энциклопедиясы) "Kırgız Müziği" maddesinde sadece *çoor*, *kerney* ve *surnay* adlı enstrümanlara kısaca yer verilmiş, herhangi bir örnek veya resimle pekiştirilmemiştir (Red.² : 3c.: 241; 5c.: 463; 6c.: 408). Bu durum, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan halkların kültürel mirası hakkında yazılmış o zamanki ansiklopedilerin kapsamının yetersiz olduğunu göstermektedir.

Kırgız müzik aletlerinden üflemeli çalgılar ile ilgili bu çalışmaya benzer bir çalışma henüz yapılmamıştır. Üflemeli çalgıların müzikal özellikleri ve tipolojik ayrıcalıkları hususunda yapılmış çalışmalar var ise de adlandırılması ve zaman içindeki anlam değişimleri üzerinde duran araştırmalar yok denecek kadar azdır. Ayrıca çalışmada üflemeli (aerophone) grubuna dâhil edilen çalgıların söz varlığı açısından tarihî- tipolojik- karşılaştırmalı olarak farklı perspektiften incelenmiş olması çalışmanın özgün ve yenilikçi tarafını göstermektedir. Ele alınan konu üzerinde yapılmış literatür tarandığında genellikle tanım ile sınırlı çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu açıdan ilgili çalışma söz konusu boşluğu doldurmak açısından faydalı bir kaynak olacaktır.

² Bolşaya Sovetskaya Ansiklopedia, 26 t.: 524

Türklerde "çalgi"

Çin elçisi Yang Cheng Li 981 yılında Gao Chang'a (eski Türk boylarının bulunduğu yer) yaptığı gezisi sırasındaki notlarında Kanglı halkının (Türk boyu) musiki kültürünün (çalgi, nağme, dans...) çok gelişmiş olduğuna, bu bölgelerden çeşitli müzik aletlerinin Çin'e getirildiğini ifade etmiştir (Aseyinuli 1998: 70-81). Günümüzde Orta Asya, Sibiryaya, Kafkas, Anadolu ve Avrupa'ya yayılmış olan Türklerin köklü musiki geleneğe sahip olduğu taş ve kayalar üzerindeki tarihî resimlerden ve arkeolojik kazılar neticesinde bulunan somut kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Her halkın kendine özgü kültürel kodları vardır, enstrümanlar bu kodların bir kolunu oluşturmaktadır. Enstrümanların oluşumu ve gelişiminde millî kimliğin yanı sıra ekonomik temaslar neticesinde gelişen kültürel ilişkilerin de önemi birçok örnekle pekiştirilebilir. SSCB döneminde köken birliği olmayan, ancak tek bir yönetimin coğrafi çizgisi içinde yer alan milletlerin birbirinden kültürel olarak da etkilendiği görülmektedir: Kırgız, Özbek *dutar*'ını; Yakut, Tuva *çoor*'unu; Kazak, Rus *akardeon*'unu bilmiş ve çalabilmiştir.

Dilin enstrümana nazaran yenilik ve rekonstrüksiyona açık olduğunu yüzlerce tarihî-lengüistik olgu kanıtlamaktadır. Bu durum birtakım siyasi gelişmeler neticesinde bir arada bulunan toplumlarda açıkça görülmektedir. Örnek vermek gerekirse SSCB sınırları içerisinde Rusça ana dili seviyesine çıkartılmışken o sınırlar içerisinde yaşayan halklar yetmiş sene boyunca kendi kültürel belleğini korumaya özen göstermiş, asimilasyon potasında bütünüyle erimemek için direnirken çalgılarını Rus müzik aletlerine karşı olduğu gibi korumuştur. Rus egemenliğine rağmen *akardeon* veya *balalayka* gibi Rus müzik aletlerinin SSCB bünyesindeki Türk halkları tarafından benimsenmemiş olması bunun açık bir göstergesidir. Ancak burada sözünü etmeden geçilemeyecek husus şu ki, Türk halklarının yaşadığı coğrafyayı dikkate alırsak birbirine daha yakın olan Türk toplulukları musiki söz varlığı açısından birbirinden etkilendiği gibi musiki enstrüman konusunda da karşılıklı etkileşim içerisinde olmuşlardır. Bu durum aynı kökten türemiş halkların hoşlandığı müzik tınısının benzer olduğunu göstermektedir. Mesela Rusya'nın Sibiryaya bölgesindeki Türk dilli Tuva, Yakut, Hakas ve Altay Türkleri arasında kullanılan çalgılar birbirine benzer yönleri ile dikkat çekmektedir: *topşulur* (Tuva) = *homus* (Hakas) = *topşur* (Altay). Bunun yanı sıra Türkçenin Kuzey Kıpçak kolunu oluşturan lehçelerin konuşulduğu Kazakistan ve Kırgızistan'da kullanılan bazı çalgılar akustik ve tipolojik özellikleri açısından çok yakın benzerlik göstermektedirler: *çoor* (Kırgız) = *sıbzıgı* (Kazak); *kıl kıyak* (Kırgız) = *kobız* (Kazak). Bu benzerlik Türkçenin Güney-Doğu (Doğu/Karlık) kolunu oluşturan lehçelerin konuşulduğu Özbekistan ve Sincan Uygur Özerk bölgesinde kullanılan müzik aletleri için de geçerlidir: *dayra*, *gidiak*, *dutar*...

Yukarıda da ifade edildiği gibi Türk haklarının müzik aletlerine genel olarak baktığımızda ortak bir tını, ortak bir çalgı havuzu dikkat çekmektedir. Sibiryada yaşayan Hakas Türkleri tarafından kullanılan *komus*, Yakut Türklerinde kullanılan *homus* ve Başkurt Türklerinde kullanılan *kubız* müzik aleti ile Kırgız Türklerinin *temir komuz*'u hem tipolojik hem akustik hem fonolojik açıdan çok yakın benzerlik taşımaktadır. Bunun gibi birçok örnek sıralanabilir:

- Kazak *sıbzıgı* = Türkmen *kargı-tüydük* = Başkurt *kuray* = Kırgız *çoor*
- Özbek *kobız* = Kazak *kobız* = Kırgız *kıl-kıyak*
- Kazak *dombra* = Özbek *dumbrak* vs. (Vertkov, vd. 1963)

Kırgız Türklerinde "çalgı"

Müzik insanın hem mental hem ruhsal sağlığı açısından olağan dışı etkiye sahip bir sanat türüdür. Kırgızların tarihi ve kültürü konusunda muazzam bilgi kaynağı ve dünyanın en uzun destanı olan Manas'ın birçok satırında müziğin gücü derinden hissedilmektedir. Söz konusu destanda yirmiyi aşkın çalgı çeşidi geçmektedir, ilk baskılarında bazı müzik aletlerinin resimlerine de yer verilmiştir. *Çıldirman*, *çilmerden*, *çañırık*, *nagıra* gibi geleneksel çalgıları sadece Manas destanında görmek mümkündür. Asırlar öncesinden âdeta günümüzün orkestrasını andıran çalgılı grup ile cephelerde düşmanları korkuturken, düğün ve törenlerde eğlenirken, defin merasimlerinde ağıt yakarken müziğin esrarengiz kuvvetinden istifade edildiği görülmüştür. Bayram, düğün, cenaze töreni gibi her türlü sosyo-kültürel etkinlikte müziğin vazgeçilmez unsur olduğu izlenmiştir. Cenazeler *çopoçoor* üflenerek kaldırılır, damat *komuz* çalarak kız ister, kız *ooz komuz* çalarak baba ocağından ayrılır, doğum müjdesi *surnay* üflenerek verilmiştir. Orta Asya'ya Türkistan orkestra şefi olarak gelen Eichhorn A. F.³ Kırgızların savaşa hazırlık aşamasından itibaren düşmanları korkutmak için yüksek heybetli ses çıkaran müzik aletlerini kullandıklarını kaydetmiştir (Eichhorn 1885: 16).

Kırgızlar duygu ve düşüncelerini sözel olarak yani ninnilerle (*aldey aldey*, *beşik ırı*), ağıtlarla (*Kococaştın aşı*), destanlarla (*Manas*, *Semetey*) anlattığı gibi sessizce sadece müzik aletlerinin eşliğinde enstrümantal olarak da ifade etmişlerdir. Her Kırgız *boz üy* (malzemesi keçe olan çadır; yurt)'ünün başköşesinde mutlaka bir iki tane çalgı (*komuz*, *kıl kıyak*) asılı durur ve ailenin hemen her mensubu bu aletleri çalmayı bilmiştir. Göç sırasında kervanın en güzel süsleri olarak *koņguroo*, *cılaacın* develere, atlara asılmıştır. Kırgızların sanata verdiği değeri evde bulunan müzik aletlerinin ayakaltında değil, evin başköşesinde asılı durmasından anlamak mümkündür. Çünkü Kırgız toplumunda başköşeye evin en değerli kilimi asılır, en değerli döşeği serilir ve en değerli insanı, misafiri ağırlanır. Göçebe hayat

³ Alman asıllı Eichhorn A.F. Orta Asya topraklarındaki müzik aletleri konusunda en önemli kaynaklar arasına dâhil edilen günlüğünü bırakmıştır.

Kırgız Bozkır Kültüründe Üfleli Çalgılar

süren Kırgızlar akşamları çimenlerin ortasına bir yere ateş yakar, ateşin etrafına genç ve yaşlılar toplanır ve bir çalgı eşliğinde türkü söyleyerek veya sadece bir nağme dinleyerek o uzun geceleri geçirmişlerdir. Sabah olduğunda ise emekçi türkülerin (*op-mayda*, *şırıldan*, *bekbekey*) eşliğinde işe koyulmuşlardır. Orta Asya Türkoloji'sinin duayeni W. Radloff 'Orta Asya Günlük'lerinde Kırgız müzik sanatının vokal ve enstrümantal özelliklerinden bahsederken müziğin Kırgızların hayatının her aşamasında önemle kullanıldığını belirtmiştir (Radloff 1885: 4).

Kırgızlar uzun ve yorucu göçlere, zor iklim şartlarına uyumlu dayanıklı çalgılar yapmışlardır. Mesela *cezney* ve *kerney* gibi üfleli çalgıların yapımında keçe boynuzu değil, dağ tekesinin sert boynuzu; *komuz* ve *kıl-kıyak* gibi telli enstrümanların dış kısmı için çürümeye dayanıklı erik ve ardıç ağacı; *dool* ve *doolbas* gibi vurmali müzik aletleri için koyuna nazaran daha dayanıklı olan inek ve deve derisi tercih edilmiştir.

Vurmali ve üfleli enstrümanlar en ilkel müzik aletleri olarak bilinirler. Genellikle tabiatın gelen sesleri taklit ederek oluştuğu düşünülen söz konusu çalgılar muhtemelen ilk zamanlarda vahşi hayvanları korkutmak veya av sırasında dikkat çekmek amacıyla kullanılmıştır. İlgili aletlerden gelen ses zamanla insanların kulağına hoş gelmeye ve duygularını ifade etmek için bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Mesela, *dool*, *doolbas* ve *dobulbas* gibi gür ve yüksek ses çıkaran vurmali müzik aletleri savaş, doğal afet, düğün-törenlerde kullanılırken *çopo-çoor* ve *ooz komuz* gibi tiz ses çıkaran üfleli çalgılar cenaze gibi hüznü merasimlerde kullanılmıştır.

Üfleli enstrümanlar (*aerophones*)

Çalışma Kırgızların göçebe döneminde çaldığı üfleli müzik aletleri ile sınırlandırılmıştır. Bu sınır Manas destanında net bir biçimde ortaya konduğu için temel kaynak olarak Manas destanı esas alınmıştır. Manas Destanında tanıklanan çalgılar ile ilgili söz varlığı günümüz standart Kırgız sözlüklerinde taranmış, anlamlarına yer verilmiştir. Kırgızların bozkır kültürünü yansıtan üfleli çalgıları tarihî tanıklarıyla ve Türkçenin Kuzey-Batı Kıpçak grubuna dâhil edilen Karakalpak, Nogay ve Kazak⁴ Türkçelerinde tanıklanan biçimleriyle ele alırken fonetik, morfolojik, semantik ve etimolojik verilerine de yer verilmiştir. Böylece Kırgız üfleli çalgılarının geçirdiği tarihî lengüistik merhaleler topyekûn olarak belirli bir sistem dâhilinde verilmiştir.

1. Çoor

⁴ Sözü edilen Türk lehçeleri Kırgız Türkçesine fonetik ve semantik bakımdan en yakın lehçelerden olması nedeniyle tercih edilmiştir.

Çoor üflemeli müzik aletinin dünyaya yayılmış birçok çeşidini görmek mümkündür. Terim olarak farklı olsalar da akustik bakımdan çok farklı değillerdir. Çoor'u andıran üflemeli müzik aletlerinin ilk örnekleri Sümerler zamanında görülmüştür: *gi-gid* (*gi = kamış*) (İlyasov 2009: 35). Söz konusu müzik aleti ilk önce çobanlar tarafından kullanılmış, yaygınlaşmasıyla birlikte gümüş ve altından yapılan çeşitleri de ortaya çıkmıştır (Buchner 1980: 30).

Türk dünyasını mercek altına aldığımızda çoor fizikî ve akustik özellikleri itibarıyla Tuvalıların şoor'u, Türkmenlerin *kargıs*'ı, Azerilerin *tütek*'i, Türklerin *kaval*'ı, Kazakların *sıbzıgıs*'ı ve Başkurların *kuray*'ı ile neredeyse aynıdır. Tuva şooru da kamıştan veya tahtadan yapılmakta, 75-80 cm uzunluğunda ve üç delikten oluşmaktadır (Vertkov vd. 1963). Azeri, Kazak ve Başkurt Türklerinde de hemen hemen aynı malzemedan yapılmakta ve şekil olarak da aynı özelliklere sahiptir. Türk *kaval*'ı için de benzer durum söz konusudur. Nitekim birçok Türk araştırmacı ilgili çalgının kökünün Orta Asya'ya dayandığını dile getirmiştir (Ögel 2000 VIII: 447).

Kırgız sözlüklerinde "Tiz sesli üflemeli çalgı" (Akmataliev vd. 2010: II 1333; Yudahin 1985: II 368) şeklinde açıklanan çoor dik tutulup üfleyerek çalınan bir müzik aletidir. Söz konusu enstrüman eskiden çobanların hayvanları güderken sıkılmamak için çaldığı bir enstrüman olup zamanla yaygınlaşarak geleneksel halk müziği listesinde yer almıştır: Сыбызгы, чоор ызылдайт, Жезнан үнү тызылдайт 'Sıbzıgı, çoor vızıldıyor, ceznanın sesi tizliyor' (Manas 1958: 133). İç çapı 16 mm ve uzunluğu 70 cm boyutundadır. Üzerinde birkaç delik mevcuttur. Ağza alınacak kısmına kemik ağızlık takılır. İlk zamanlarda hanımeli ve carduus gibi içi boş maydanozgilli bitkilerden yapılmıştır. Günümüzde ise yapımında erik ağacı dalı da kullanılmaktadır (Düyşaliev 2007: 284).

Çoor Kırgızistan'ın doğusunda ortaya çıkmış zamanla kuzeye doğru yaygınlaşmıştır. Genelde 50 cm uzunluğunda ve en az üç, en fazla altı delikli olur. Çoorun uç kısmı koyunun yemek borusu veya derisi ile kaplanır. Enstrümanın bir ucunda çoordon çıkan sesi ayarlamak için küçük yardımcı ayar düğmesi bulunur. Hızlı veya yavaş üflenerek istenilen ses çıkartılır. Çoorun yapılış malzemesine göre birçok çeşidi bulunmaktadır: *çopo çoor* (kil çoor), *çogoyno çoor* (kenger çoor), *kamış çoor* (kamış çoor), *şilbi çoor* (livori çoor), *cez çoor* (bakır çoor) vs. (Akmataliev 1996: 256). Bunların yanında sakallı akbaba kemiğinden yapılan uzunluğu yaklaşık 25 cm olan ve genellikle çobanların kullandığı çoor vardır, buna *söök çoor* denilir (Maksimov vd. 1986: 38). Eskiden kullanılan *çogoyno çoor* ile *baldırkan çoor* günümüzde unutulmuştur. Çoorun ebatına göre de iki çeşidi mevcuttur: *kiçine* ve *çoñ çoor*. *Kiçine çoor* armut ve erik ağacı oyularak yapılır ve on deliklidir. Günümüzde plastik, alüminyum,

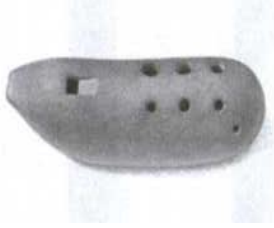

Kırgız Bozkır Kültüründe Üflemeli Çalgılar

bakırdan yapılan örnekleri de vardır. Sovyet dönemi 1970’li yıllarda başlatılan “Millî Müzik Aletlerini Geliştirme Projesi” kapsamında birçok Kırgız müzik çalgısı iyileştirilmiş ve çeşitlenmiştir. *Çoŋ çoor* da o dönemde geliştirilmiş; dört beş delikli, plastik ve farklı metallere yapılan üflemeli müzik aletidir (Akmataliev 1996: 256).

1.1. Çopo çoor

1971 yılında XIII. yüzyıllarda yakılan Otrar⁵ şehrinin bulunduğu alanda (günümüzde Kazakistan sınırları içindedir) yapılan arkeolojik kazılar neticesinde “kaz yumurtası büyüklüğünde üzerinde iki deliği bulunan bir alet” bulunmuştur. Kazakların *saz sırmay*’ını andıran bu müzik aleti Kırgızlarda *çopo çoor* olarak bilinmektedir. *Çopo çoor* çalgısı *çoor* kadar yaygın kullanılan üflemeli bir çalgı çeşididir. *Çopo çoor* beyaz ve kırmızı kilin yüksek ısıda pişirilmesiyle hazırlanır. Eskiden sadece çocukların çaldığı bir enstrüman iken daha sonra millî çalgı listesine dâhil edilmiştir. Üçten başlayarak altıya kadar değişik sayıda deliği bulunan söz konusu çalgının ilk şekilleri sivri ve yuvarlak iken günümüzde daha çok konusu andıran biçimiyle ve sekiz delikli olarak yaygınlaşmıştır (Akmataliev 1984: 225). *Çopo çoor* diğer *çoor*lara nazaran kısa ve geniştir. Çalgının eskiden yuvarlak ve düz biçimleri var olmuştur. Daha sonra öğrenme kolaylığı ve sesinin yüksekliği açısından düz, ancak hafif kabarıklık biçimi benimsenmiş ve yaygınlaşmıştır. Bazı *çoor* türleri bekledikleri zaman kururlar ve istenilen sesi vermezler, bu yüzden çalınmadan önce su ile çalkanırlar (Akmataliev 1996: 225; Düşşaliev 2007: 199).

Eskiden enstrüman onomastiğinde ilgili enstrümanın yapımında kullanılan malzemeler dikkate alınmıştır (Belayev 1937: 10, 11, 146). Kırgızların kullandığı *çoor* çalgısının ilk başlarda çobanlar tarafından kullanıldığını göz önünde tutarsak ilgili çalgının ilk örneklerinin farklı farklı bitkilerden yapıldığı tahmin edilebilir. Özellikle maydanozgilli bitkilerin gövde kısmı kuruyunca içleri boşalır ve üflemeli çalgıların yapımına elverişli hâle gelir. Bundan dolayı üflemeli çalgıların yapımında bu çeşit bitkiler tercih edilmiştir (Dugarov 2006: 10). Göçebe yaşam sürerken doğa ile iç içe olan halklar söz konusu bitkileri üfleyerek bozkır müzik kültürünün ilk örneklerini icat etmişlerdir. Azerbaycan’ın Karatepe şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan ve 2000 asırlık geçmişi olduğu düşünülen gümüş yüzüğün ön kısmında *tütek* çalan insan resmedilmiştir (Bünyadov 1993: 112).

⁵ Moğol baskını öncesi Orta Asya’nın en büyük şehri idi. Tarband, Turarband, Turar, Farab şeklinde de anılmaktadır.

Azerbaycan Türkleri tarafından kullanılan *tütek* adlı üflemeli çalgı da *çoor*'a benzer özellik taşımaktadır. Söz konusu müzik aletinin de yapımında kamyş tercih edilir, yedi deliği başta biri sonda sekiz deliği mevcuttur. Başkurt Türkleri tarafından kullanılan *kuray* adlı çalgı ismini yapıldığı bitkiden almıştır; Başkurt Türkçesinde (Ahmerov 1958: 348) olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de *kuray* maydanozgilli bir bitkiyi ifade etmektedir.⁶ Kazak Türkleri tarafından *sıbzıgı* adlı müzik aletinin de ilk örnekleri maydanozgilli bitkilerden yapılmıştır. Çalgı yapımında en önce bitkiler kullanılmış ise sonradan kemik de müzik aletlerin yapımında kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim asırlar sonra yapılan arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen bulgular bu düşüncüyü doğrulamaktadır (Okladnikov 1950: 397).

Dıykanov, Kırgız üflemeli çalgılarından biri olan *çoor* kelimesinin hiçbir tarihî kaynakta geçmediğine dayanarak Moğolcadan alıntı olduğunu dile getirmiştir: < Moğ. *tsoor* 'üflemeli müzik aleti' (Dıykanov 1980: 93). Moğolca *çuyur* (Halha lehç., Kalm. *uyyp*, Buryatça *cyyp*) "1. Lat. *Conium maculatum* bitkisi 2. Boruyu andıran içi boş uzun bitkilerden yapılan çalgı" anlamında kullanılan bir kelimedir (Sanjeyev vd. 2015: I 157).

1.2. Çogoyno çoor

Çoor müzik aletinin deve dikeninden yapılan çeşidini Kırgızlar *çogoyno çoor* diye kullanmaktadır. *Çoor*'un bir çeşidi olan '*çogoyno*' *çoor*ların içinden en sağlamı olarak bilinmektedir. Çünkü deve dikeninden yapılır, deve dikeninin sapı ise kalın ve etrafı ince ipliklerle sarılmıştır. *Çogoyno* kelimesi *çoor* kelimesinden türemiş bir isimdir; – *gono* ekinin eklenmesiyle metatez (–*r*– > –*y*–) meydana gelmiştir: *çoorgono* > *çorgono* > *çoygono* > *çogoyno* (Seydakmatov 1988: 251).⁷

2. Işkırık

Işkırık/ışkırık çoor Kırgız Türklerinin av sırasında kullandığı maydanozgilli bitkilerden yapılan üflemeli bir çalgı türüdür. Bu müzik aleti narin malzemesinden dolayı birkaç güne ancak dayanmaktadır. Baş kısmında tek deliği mevcuttur. Rüzgâr sesine benzer tiz bir sesi vardır. İsmi de onomatopoeia diğer deyimle yansıma yoluyla koyulmuştur (Balbay, 2004: 112).

Sözü edilen çalgı birçok Türk topluluklarında bir çeşit çocuk oyuncağı olarak da kullanılmaktadır. Diğer Türk lehçelerinde *ışkırık* kelimesinin birebir alafonları görüldüğü

⁶ Söz konusu bitkiler de isimlerini hareket ettiklerinde çıkardıkları sestene alıyorlar, yani yansıma kelimelerdir.

⁷ *Bununla birlikte söz konusu kelimenin kökünü *şuurda*- fiili ile bağlantısı olabilir. Kırgızcada *şuurda*- 'şırıl şırıl' anlamında kullanılan yansıma kelimesidir. İlgili kelimenin diğer Türk lehçelerindeki analogileri mevcuttur: Bşk. *şorla*-, Hks. *sorla*-.

Kırgız Bozkır Kültüründe Üflemler Çalgılar

gibi aynı kökten türemiş eş anlamlı çeşitleri oldukça yaygındır: Kz. *ускүрүк* 'Үрүп өйналатын музыкалык аспап.' (Januzakov vd. 2008: 873), Şor. *сыгыртқыш* 'свисток' (Kurpeşko Tannagaşeva vd. 1993: 50), Alt. *сыгыртқыш* 'свисток' (Verbitskiy 1884: 317), Hak. *sıgırtas* 'свисток' (Baskakov vd. 1953: 206)...

Kelime bu morfosemantik yapıda hiçbir tarihî eserde geçmemiştir. Ama söz konusu kelimenin kökü olan *sıkır-* 'ötmek, ısıklık çalmak' kelimesi tanıklanmıştır (Nadelyaev vd. 1969: 505; Atalay 1972: IV 103). Rasanen, söz konusu kelimeyi **sı-kır* şeklinde alarak yansıma bir kelime olduğunu belirtirken Kazakça *uskur-*, Yakutça *isir-* ve Türkçe *iskirt-* kelimelerine yer vermiştir (Räsänen 1969: 416a). Kırgız Türkçesinde bu fiil *ışkır-* şeklinde aynı anlamda kullanılır ve yansıma bir fiildir (Akmataliev 2010: 1413). Clauson söz konusu kelimeye *sıkır-* maddesinde yer vermiş, söz konusu fiilin kullanım çeşitlerine yer vermiş, ama etimolojisini yapmamıştır (Clauson 1972: 794).

Kırgız Türkçesinde kullanılan diğer yansıma fiilleri⁸ bu bağlamda dikkate aldığımızda ilgili kelimenin yansıma bir sözcük olduğu netleşiyor, zira ısıklık çalarken çıkan ses de bu tezi doğrulamaktadır. Eski Türkçede tanıklanan **sı-kır* fiilinde Kırgızcada önseste türeme veya metatez meydana gelmiştir: (*ı*)*şkır*. Önseste türeme gibi fonetik olgu Kırgız ve Kazak Türkçesinde sıkça rastladığımız bir durumdur.

Eski Türkçe⁹ döneminden günümüze kadar yansıma isim köklerine gelerek isimden fiil yapan *-kır* eki (Korkmaz 2003: 281) Kırgız Türkçesinde de aynı işlevde kullanılır (Kudaybergenov vd. 1980: 145).¹⁰ Söz konusu ekin fiil yapımı görevinde sıkça kullanıldığı ve benzer görevde kullanılan *-kı* ekinden türediği tespit edilmiştir (Erdal 2004: 467). *ışkır-* fiiline eklenen fiilden isim yapan *-ık* eki¹¹ eski Türkçe döneminden beri tanıklanan bir ektir.¹²

3. Sıbzgı

Sözlüklerde "ağaç veya kamışın içi oyularak yapılan üflemler müzik aleti" (Akmataliev vd. 2010: II 1116; Yudahin, 1985: II 175) şeklinde açıklanan *sıbzgı*nın yapımında genellikle dut, erik ve armut ağaçları gibi sert ağaçlar tercih edilmiştir. Eskiden beri *sıbzgı*

⁸ *şmgır-, kık-ır, çak-ır, çit-ır, zañgır*

⁹ *kıqır-, ay-qır, yañ-qır* (Gabain 1988: 49).

¹⁰ *kat-kır, bış-kır, cöt-kür, çüç-kür*

¹¹ Kırgızcada bu ek fiilin bildirdiği hareketin sonucu olan isimleri ve sıfatları türetir. Yansıma fiillerin ismi de bu ekle yapılır, ayrıca nesne isimleri yapar: *kıl-ık, buyru-k, arı-k, tükür-ük, çimkir-ik* (Oruzbaeva - Kudaybergenov, 1964: 100).

¹² Orhun Türkçesi döneminden beri eklendiği kelimeye aşağıdaki anlamları verir: "1. Yapılan işin neticesi: *yaz-ık, art-uk, bulga-ğ, bar-ğ* 2. Alet ismi: *bıç-ağ, közün-ük* 3. Sifat: *an-uğ*" (Kononov 1980: 89; Gabain 1995: 55).

müzik aletinin ağaçtan yapılan çeşidine *sıbzgı*, bakırdan yapılan türüne ise *ceznay* denmiştir. Günümüzde ise plastik ve çeşitli metallerden yapılmış örnekleri mevcuttur. *Sıbzgı*nın bir ucu açılmasını diye birkaç demir yüzük ile kısıtılarak kapatılmıştır (Akmataliev 1984: 232).

Çoor ile kıyaslandığında en ve üfleme tekniği açısından farklılık arz etmektedir: *sıbzgı* yanlama, *çoor* dikleme üflenir. Aynı zamanda akustik özelliği bakımından da farklılık söz konusudur, *sıbzgı* daha tiz, daha yüksek ve değişik ses tonlarını çıkarma özelliğine sahiptir. *Sıbzgı*nın geleneksel ve çağdaş örnekleri vardır. Geleneksel olanların 6, çağdaşların ise 10 deliği mevcuttur. Boyu 40-60 cm arasında değişmektedir, eni 2 cm'yi geçmemektedir. (Düyşaliev, 2007: 203).

Sıbzgı Kırgızların en eski müzik aletlerinin biridir. Bu musikî aletin ismine Manas destanında olduğu gibi birçok tarihî eserde sıkça rastlıyoruz: *Сыбызгы чоор ызылдайт*, *Жезнан үнү тызылдайт* (Manas 1958: 133). İncelen müzik aleti tipolojik ve akustik bakımdan Kazak *sıbzgısı*, Özbek *nayı*, Altay *sımuşhası*, Başkurt *hıbzgısı*, Türk *sipsisi*, Moğol *limbe*'si ile hemen hemen aynıdır.

Söz konusu kelime Türkçenin en eski kaynaklarından biri olan Uygur yazıtlarında *sıpızgu* biçiminde tanıklanmıştır (Sertkaya 2014: 94). Divanu Lügat-it Türk'te *sıbzgu*, *sıbuşgu*¹³ adlı üflemlerli bir çalgı tanıklanmıştır (Atalay 1972: IV 102). Bunun dışında Kıpçak dönemi eserlerinden Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye'de, Memluk dönemi eserlerinden Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye'de, Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinden Hilyetü'l-İnsân ve Heybetü'l-Lisân'da ve Evilya Çelebi Seyehaynamesinde *sıbzgı*, *sıbuşgu* şeklinde tanıklanmıştır (Sertkaya 2014: 94).

Çağdaş Türk lehçelerinde ise Kazak Türkçesinde *sıbzgı*, Yakut Türkçesinde *sıbirga*, Hakas Türkçesinde *pirgi*, Altay Türkçesinde *sıbzgı*, Hakas Türkçesinde *pirgi*,¹⁴ Başkurt Türkçesinde *hıbzgı*, Tatar Türkçesinde *sıbzgı*, Türkiye Türkçesinde *sipsi* şeklinde tanıklanmıştır. Verilen örneklerden *s-* sesinin Başkurt Türkçesi hariç korunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Başkurt Türkçesinde *h > s* kurallı fonetik bir değişkendir (Sevortyan vd. 2003: 406). Bu kelimedeki Eski Türkçe döneminden bu yana tanıklanan *p ~ b ~ m ~ w* fonem değişkenliği (Räsänen 1955: 22) izlenmektedir. Söz konusu örneklere baktığımızda *b* sesinin Türkiye Türkçesi dışındaki lehçelerde korunduğu, Türkiye Türkçesinde ise daha önceki safhadan korunageldiği¹⁵ veyahut ters yöndeki değişime uğradığı söylenebilir: **sıbzgı*

¹³ *Sıbzgu*, *sıbuşgu*- düdük, boru.

¹⁴ Kırgız *sıbzgısı* Hakas *sımuşhası* ile terim anlamında aynı gibi gözüke de şekil bakımından karşılaştırıldığında *sımuşhanın* daha çok Kırgız'ın *çopo çooruna* benzediği anlaşılmaktadır. *Sımuşha*- iki huş ağaç kabuğunun arasına huş yaprağının yerleştirilmesiyle yapılmaktadır. Boyu genelde 30-40 mm. arasında değişmektedir. *Sımuşhadan* çıkan ses keçi yavrusunun çıkardığı sese benzer, bu yüzden çobanlar dişi keçiyi getirmek için söz konusu müzik aletini kullanmışlardır (Vertkov vd. 1963).

¹⁵ Räsänen, Eski Türkçe döneminde tanıklanan *p* sesinin, Çuvaşça ile Türkçenin kuzey-güney lehçeleri dışında, sadece kelime içi ve sonunda korunduğunu dile getirmiştir (age: 145).

Kırgız Bozkır Kültüründe Üflemeli Çalgılar

> *sıbzı* > *sıbzı* > *sıbsı* > *sıbsı* > *sıpsı*. Bu ses değişimi ($p > b$) metatez ve/veya regresif asimilasyon olayı ile izah edilebilir. Kırgız Türkçesinde ise $p > b$ şeklindeki değişimi dışında herhangi bir fonetik değişim söz konusu değildir. Kelime içinde izlenen $z > s$ değişimi ise Türk lehçelerinin birçoğunda tanıklanan fonetik bir değişkendir.¹⁶

Clauson söz konusu kelimeyi *sıbzıgu* şeklinde ele alarak “reed pipe, flüte or other similar wind instrument” şeklinde açıklamış ve morfolojisini *sı-bız* şeklinde vermiştir, ancak kelimenin kökeniyle ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (Clauson 1972: 794). Sevortyan, Türk lehçelerinde ‘ışık çalmak’ anlamında kullanılan fiilleri¹⁷ sıraladıktan sonra söz konusu kelimenin kökünü **sı* köküne götürerek yansıma olabileceğini dile getirmiştir (Sevortyan vd. 2003: 406). Sertkaya, kelimenin tarihî seyrine örneklerle yer vermiş, daha sonra Çince ‘yan üflemeli 6-7 delikli flüt’ anlamında kullanılan *çı* ve *di* kelimelerine dikkat çekmiş ve Eski Uygur Yazıtlarında ‘*tıg sıbzıgu, çı çımguk, tıg labay*’ şeklindeki ikilemede tanıklandığını belirtmiştir (Sertkaya 2014: 95).

4. Kerney

Kırgız sözlüklerinde “Üflenerek çalınan müzik aleti” (Akmataliev vd. 2010: I 697) şeklinde açıklanan *kerney* kelimesi Manas Destanı’nın birçok satırında geçmektedir: *керней тартты бапылдан; керней, сурнай тарттырып жарчыга кабар айттырып* ‘kerney çaldı bap bap diye; kerney, surnay çalınarak haberciyle haber salındı’ (Manas I 1030; II 343). Eskiden Kırgızların düğün törenleri, geleneksel oyunları (*at çabış, er sayış*) bu müzik aleti eşliğinde yapılmıştır. Aynı zamanda Manas Destanı’nın satırlarında da görüldüğü gür sesinden dolayı savaşlarda düşmanları korkutmak ve yandaşlara haber vermek için nişan niyetine kullanılmıştır. Nitekim 1865 yılında Hokand hanlığının Taşkent’i Rus istilasından korumak için yaptığı savaşta *kerneyin* gür sesinin her yerden duyulduğu yazılı kaynaklarda mevcuttur (Eichhorn 1885: 11). Günümüzde ise büyük törenlerde kullanılmaktadır.

Sapları ince, ancak ucuna doğru genişleyen *kerneyin* uzunluğu 2-3 m. arasında değişmektedir. Üzerinde herhangi bir deliği bulunmayan bu müzik aleti yukarı doğru tutularak üflenmektedir. Uzun göçlere elverişli olması bakımından üç bölüme ayrılarak birbiri içine girecek şekilde toplanabilecek özelliğindedir. *Kerneyi* ebatının büyüklüğünden dolayı sadece erkekler çalabilmiştir (Alağuşov 1974: 10).

¹⁶ *qızıl>kısil* (Sal.), *azap>asap* (Tat.), *qazyq>qasıq* (Tat.). (Tenişev 1984: 230)

¹⁷ Türkm. *sıygır*- ; Tuv. *sıgır*- ; Tat. *sızgır*- ...

Kerneyin iki çeşidi mevcuttur: *müyüz kerney* ve *cez kerney*. Adından da anlaşıldığı gibi biri boynuzdan, diğeri bakırdan yapılır. Dağ keçisinin eğik boynuzundan ve geyik boynuzundan yapılan *müyüz kerneyin* uzunluğu yaklaşık 30-40 cm.'dir (Düyşaliev 2007: 204). Her iki türün malzemesi dikkate alındığında *müyüz kerneyin* geçmişinin daha eskiye dayandığı anlaşılmaktadır.

Kerney ilk başlarda Kırgızistan'ın güney bölgesinde yani Özbekistan sınırındaki bölgede yaygındı, daha sonra ülkenin geneline yayılmıştır. Nitekim Özbek *karnay*ından da hiçbir farkı yoktur. Kazakçada *kerney*, Özbekçe ve Türkmencede *karnay* şeklinde tanıklanan (Ma'rufov, 1981: 369) bu kelime Türk lehçelerine Farsça'dan geçmiştir: > *ker* "kamuş" + *nay* "boru"¹⁸.

5. Surnay

Sözlüklerde "üfleyerek çalınan bir müzik aleti (Akmataliev vd, 2010: II 1107; Yudahin 1985: II 167)" diye açıklanan *surnay* kelimesi Manas destanında *сурнайды суулап тартышып* 'surnayı çalarak...' (Manas: I 2339, 10030; II 343) şeklinde geçmektedir. Eski zamanlarda söz konusu çalgı *kerney* gibi çıkardığı yüksek ve gür sesinden dolayı düğün-törenlerde, av ve savaşlarda kullanılmıştır.

Kamuş, dut ve erik ağacından yapılan *surnay* 8-9 delikli üflemeli bir müzik aletidir. 30-60 cm aralığında değişen bir uzunluğa sahiptir. İç kısmının çatlamaması için ara ara yağlanan *surnay* uç kısmına kamuştan yapılmış *sipsi* takılarak çalınır. Billur sesi yakalamak için çalınmadan hemen önce su ile nemlendirilir (Düyşaliev 2007: 203).

Kazak Türkçesinde *surnay* "Ауызбен үрлеп ойнайтын, қурайдан, ағаштан жасалатын музыкалық аспап" (Januzakov vd. 2008: 765), Karakalpak Türkçesinde *surnay* "Қуурақ қамыстан тил шығарылып көп тесикли үрлеп шертетуғын әпиуайы құрал" (Kalenderov vd. 1982: 250), Uygur Türkçesinde *sünay* "Флейта" (Kibirova vd. 1961: 168) ve Türkiye Türkçesinde *zurna* "... nefesli çalgı" (TDK 1998: 2521) biçiminde kullanılan bu kelime Farsçadan alıntıdır: > *sur* 'düğün' + *nay* 'boru' (VEWT 433 b, 533a).

6. Çımıldak

Kırgız söz varlığında *çımıldak/çımıldık* (Yudahin 1985: II 388; Akmataliev vd. 2010: II 1352) şeklinde geçen bu müzik aleti genellikle av sırasında kullanılır. Söz konusu çalgının tiz ama yüksek bir ses çıkardığını Manas destanından öğreniyoruz: *чымылдак, жезнай*

¹⁸ Bu çalgının Farsi topluluklarda çok yaygın olması alıntı olduğunun bir başka kanıtı olabilir.

Kırgız Bozkır Kültüründe Üflemeli Çalgılar

тызылдан; чымылдак кылган камышы, беш та жерге угулуп, безилдеген дабышы, элүү болгон өрпоз 'çımıldak cezney tiz tiz ses çıkarıp; çımıldak kılan kamışı, ta uzağa sesi yükselip...' (Manas 1980: 390). Kırgız tarihi ve etnografyası konusunda önemli çalışmalara imza atan İ. Moldobayev, bu çalgının sesinin kilometrelerce uzağa kadar ulaştığını dile getirmiştir (Turdumambetov 2013: 2; Moldobaev 1980: 144).

Kırgız Türkçesinde *çımıldık* kelimesi kırmızı renkli çiçek açan bir bitkiyi ifade eder (Akmataliev vd. 2010: II 1352). İncelenen çalgının ilk örnekleri yüksek bir ihtimal ile bu bitkiden yapılmıştır. Manas destanında *çınıroo*¹⁹ şeklinde tanıklanan bir çalgı ile semantik ve fonetik benzerlik taşıyan bu müzik aletinin ismini yapım malzemesinden aldığı aşikârdır.

Türkçenin tarihi konusunda en önemli kaynaklardan biri olan Dîvânü Lugâti't-Türk'te 'çınlama, çan ve leğen gibi şeylerin çıkardığı ses' anlamında *çın*- kelimesi ve 'gür ve pürüzsüz ses' anlamında *çınrak* kelimesi geçmiştir (Atalay 1972: IV 31).²⁰

Söz konusu çalgılar çıkardığı **çım-/çın-* şeklindeki tiz sesine dayanarak adlandırılmışlardır (onomatopoeia). Yansıma fiillere *-(ı)l*, *-(ı)r* (*çım-ıl-dak*, *çın-ır-oo*) ettirgenlik ekinin²¹ ve fiilden isim yapan *-dak*; *-oo*²² eklerinin eklenmesiyle oluşmuştur.

Sonuç

Çalgı onomastiğinde çalgının yapım malzemesi ve/veya çıkardığı sesinin etkili olduğunu dünya üzerindeki enstrümanlardan anlamak mümkündür. Fakat bu durum bütün müzik aletleri için geçerli bir hipotez değildir.

Geniş konu yelpazesine sahip olduğu için multi ve makro düzeydeki çalışmalara konu olabilecek olan müzik aletleri bu çalışmada üflemeli çalgılar ile sınırlandırılarak tarihî karşılaştırmalı yöntem ile senkronik çizgide ele alınmıştır. Çalışma konusu olan enstrümanların tipolojik özelliklerine ayrıntılı yer verildikten sonra diğer Türk lehçelerindeki alamorflarına, semantik ayrıcalıklarına ve varsa etimolojik verilerine yer verilmiştir.

Çalışma sırasında ele alınan çalgıların Türkçenin Aral-Hazar Kıpçak dil grubundaki lehçelerde çoğunlukla tanıklanmış olması ortak kültür ve tarih gerçeğini bir daha önümüze koymaktadır. Her terimin diyakronik çizgisinde ilerlerken Türk müzik kültürünün ne kadar kadim bir geçmişe sahip olduğu anlaşılmaktadır. İncelenen kavramlar temelinde Kırgız

¹⁹ *Çınıroo*- cez tütük, *cez çoor* (bakır düdük, bakır flüt) (Manas I: 267)

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Sertkaya 2014: 87

²¹ Türkçenin tarihi dönemleri boyunca izlediğimiz *-l* edilgen çatı eki Kırgızca'da da aynıdır. Ünlü ile biten kelimelere direk eklenir, ünsüzlerle biten kelimelere eklenirken bağlantı ünlüsü (*-l*, *-U-*) alır. (Davletov-Kudaybergenov 1980: 155).

²² *-dak* eki iş ve hareketin sonucunu bildiren isimler yapar: *tüydök*, *kuur-dak*, *bış-tak* (Oruzbaeva-Kudaybergenov 1964: 101).

Türkçesinin eski Türkçe söz varlığını koruduğu, Moğollar ile teması sonrasında alıntı kelimelerin çoğaldığını söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra Kırgız etnografya terimlerinin büyük çoğunluğunun öz Türkçe olduğu, yaşayan Türk dillerinin çoğunda aktif olarak kullanıldığı, alıntı kelimelerin bir kısmının arkaik kelimeye dönüştüğü veya halk ağzında korunduğu saptanmıştır. Ayrıca bu çalışma ile bazı eski Türkçe kelimelerin Kırgız Türkçesinde olduğu gibi korunduğu, bir kısmının ise Türkçenin diğer kollarında yaşadığı, Kıpçak grubunda aktif kullanılan bir kelimenin Oğuz grubunda da aynen kullanıldığı, değiştiği veya hiç kullanılmadığı, bir kelimenin yerini başka bir kelimenin aldığı tespit edilen diğer hususlardandır. Mercek altına alınan kelimelerin önce Manas Destanı'ndan fişlenmiş olması, daha sonra standart Kırgızca sözlüğünden açıklamasına yer verilmiş olması, Aral-Hazar Kıpçak dil grubunda tanıklanan alamorfları ve tarihî kaynaklardaki biçimleri ile birlikte ele alınmış olması dilin hareketini sistematik biçimde görmeyi mümkün kılmıştır.

Söz konusu çalışmanın Kırgız kültürü ve Kırgız Türkçesinin tarihî gelişimi konusunda faydalı bir çalışma olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca belli gruptaki Türk lehçeleri ile karşılaştırmalı olarak ele alınmış olması durumu daha da anlaşılır hale getirmiştir. Böylece söz konusu çalışma sadece Kırgız kültürü ve Kırgız Türkçesi alanında değil, Kıpçak lehçeleri veya Türkçenin genel tarihî gelişimi konusunda araştırma yapacaklar için de fayda sağlayacaktır. Araştırma sonuçları şu amaçlarla küçük bir kaynak niteliğinde kullanılabilir: lisans, yüksek lisans, doktora öğrencileri ve akademisyenler tarafından yapılacak daha kapsamlı araştırmalar için; Kırgız Etnografyası, Türk Etnografyası, Kırgız Söz Varlığı ve Türk Söz Varlığı, Kırgız Müziği Tarihî, Gösteri Sanatları Tarihî ve Türk Müziği Tarihî, Türk Gösteri Sanatları Tarihî konulu dersler, spesifik eğitim kursları...

Kaynakça

- Abdildacan, Akmatiev. 1984. *Kerkem Kol Önörçülük*. Frunze.
- Abdildacan, Akmatiev. 1996. *Kırgızın Kol Önörçülüğü*. Bişkek: Muras.
- Abdildacan, Akmatiev. 2010. *Kırgız Tilinin Sözdüğü*. Bişkek: Avrasya press.
- Aleksey, Okladnikov. 1950. *Neolit i Bronzoviy Vek Pribaykalya. Istoriko-Arheologicheskoe İssledovaniye*. Ç. I, II. M:L.
- Alexandr, Buchner. 1980. *Colour Encyclopedia Of Musical Instruments*. L.
- Amantay, Aseyinuli. 1998. "Korni kazahskih muzikalnih instrumentov". *Şincanskaya Obşestvennaya Nauka*. №4.
- Andrey, Kononov. 1980. *Grammatika Yazıka Turkskih Runicheskikh Pamyatnikov (VII—IH Vv.)*. M.: Nauka.
- Anna Von Gabain. 1988/1995. *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın). Ankara: TDK.
- Askat, Turdumambetov. 2013. *Eldik Muzikalık Aspaptardın Kırgız Elinin Jookerdik Tarihında Elegen Ordu*. Bişkek.

Kırgız Bozkır Kültüründe Üflemeli Çalgılar

- Avgust, Eichhorn. 1885. *Polnaya Kolleksiya Muzikalnih Instrumentov Narodov Centralnoy Aziyi*. Sankt-Peterburg.
- Balbay, Alaguşov. 1974. *Kırgız Eldik Muzikalık Aspaptarı*. Frunze.
- Baskakov, Nikolay. Inkicekova-Grekul, Anastasiya. (1953). *Hakasko-Ruskkii Slovar'*. Moskva.
- Besim, Atalay. 1972. *Divanü Lûgati't – Türk Tercümesi*. C. I-IV. Ankara: TDK.
- Beşenalı, Yunusaliev. 1958. Jalpı redaktsiya. *Manas*. Frunze: Kırgızmambas.
- Bübüyna, Oruzbaeva, Sulayman, Kudaybergenov. 1964. *Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfolojiya)*. Frunze: Kırgız Mamlekettik Okuu Basması.
- Daşınima, Dugarov. 2006. "O Tradicionnih Narodnih Instrumentah Buryat. Traditsiyi i Sovremennosti v Narodnoy Muzike Evrazii." *Zvuki instrumentalnoy Evraziyi*. Ulan- Ude.
- Düüşaliev, Kamçibek. 2007. *Kırgız El Muzikası*. Bişkek.
- Edhyam, Tenishev. 1984. *Sravnitelno-İstoricheskaya Grammatika Turkskih Yazıkov. Fonetika*. Moskva: Nauka.
- Erich, Hornbostel, Curt, Sachs. 1987. "Narodniye muzikalniye instrumenti i instrumentalnaya muzika". *Sistematika muzikalnih instrumentov*. M: Sovetskiy kompozitor.
- Erich, Hornbostel. Curt, Sachs. 1914. Zeitschrift für Ethnologie. *Volume 46*. s. 553–90.
- Ervand, Sevortyan. 2003. *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov: Obşetyurkskiye i Mejturkskiye Osnovi na Bukvu «L», «M», «N», «P», «S»*. Moskva: Nauka.
- Gerard, Clauson. 1972. *An Etimological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Gulzura, Cumakunova. 2006. Bitovaya Leksika Eposa "Manas" V Sravnitelno-İstoricheskom Osveşeniyyi. *İnstitut Yazıka Natsionalnoy AN Kırgızstana*. Bişkek: İlim.
- İmel, Moldobaev. 2004. *Epos «Manas» Kak Istoçnik Po İstoriyi Gosudarstvennosti Kırgızov*. Bishkek.
- Januzakov, T 2008. *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*. Dayk-Press: Almatı.
- Kamçibek, Duyshaliyev. 2007. *Kırgız El Muzikası*. Bishkek: Şam.
- Karboz, Dıykanov. 1980. *Kırgız Tilinin Tarihıman*. Frunze: Mektep.
- Kasımalı, Seydakmatov. 1988. *Kırgız Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü*. Frunze.
- Kasim, Ahmerov. 1958. *Bashkirsko-russkiy slovar*. Moskva.
- Kibirova, Ş. Tsunvazo, Y. 1961. *Uygursko-Russkiy Slovar'*. Almata.
- Redkollegiya. 1976–1982. *Kırgız Sovet Ensiklopediyası*. Tsentr Gosudarstvennogo Yazıka i Ensiklopediyi.
- Kalenderov, M. Esemuratova, Capakova, R. 1982. *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi*. Nökis.
- Қарақалпақ тилиниң түсіндірме сөзлігі. 4 томлық. 1-том). — Нуқус: Қарақалпақстан, 1982.
- Konstantin, Yudahin. 1985. *Kirgizsko-Russkiy Slovar*. Moskva: Sovetskaya ansiklopediya.
- Kurpeşko Tannagaşeva. Yaponkin Kuseyin, Karasaev. 1986. *Özdöştürülğön Sözdör*. Frunze
- Marcel, Erdal. 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Boston: Brill Leiden.

- Martti, Räsänen. 1955. *Materialı Po Istoricheskoy Fonetike Türkskih Yazıkov*. Moskva: İzdatelstvo İnostrannoy Literaturı.
- Martti, Räsänen. 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ma'rufov, Z. 1981. *Uzbek Tiliniñ İzohli Lügati*. Moskva.
- Osman, Sertkaya. 2014. "Eski Türklerde Mûsikî Kültürü". *Yeni Türkiye/57*. s.73-115.
- Ögel, Bahaeddin. 2000. *Türk Kültür Tarihine Giriş*. C. VIII-IH. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sanjeyev, Garma. Orlovskaya, Mariya. Şavernina, Zoya. 2015. *Etimologičeskiy Slovar Mongolskih Yazıkov*. I (A-E). Moskva.
- Sarıbay, Kudaybergenov. redkolleg. 1980. *Kırgız adabiy tilinin grammatikası*. Frunze.
- Satıbalı, Davletov. Sarıbay, Kudaybergenov. 1980. *Azırkı Kırgız Tili: Morfologiya*. Frunze.
- Semyon, Levin. 1973. *Duhoviy Instrumentı v İstorii Muzikalnoy Kulturi*. L.: Muzika.
- Teymur, Bünyadov. 1993. *Əsrlərdən Gələn Səslər*. Bakı: Azər nəşr.
- Timur, İlyasov. 2009. "Başkırskiy natsionalniy muzikalniy instrument – kuray: k istoriyi proishojdeniya". *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. № 28.
- Vasiliy, Nadelyaev. redkolleg. 1969. *Drevneturkskiy slovar*. Leningrad.
- Vasiliy, Radlov. 1885. *Obraztsı Narodnoy Literaturı Severnih Türkskih Plemen*. Çast V. *Nareçiy Dikokamennih Kirgizov*. Sankt-Peterburg.
- Verbitskiy, Vasiliy. 1884. *Slovar' Altayskago i Aladagskago Nareçiy Turkskago Yazıka*. Kazan'.
- Vertkov, K. redkolleg. 1963. *Atlas Muzikalnih Instrumentov Narodov SSSR*. Moskva.
- Viktor, Belyaev. 1937. "Muzikalniye instrumentı narodov SSSR". *Sovetskaya muzika*. Moskva: Muzgiz.
- Vladimir, Maksimov. redkolleg. 1986. *Kırgız Oymoloru*. Frunze: Kırgızstan.
- Zeynep, Korkmaz. 2003. *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.

